

Treści kulturowe w polskich publikacjach z zakresu historii kartografii z lat 1975–2015. Wybrane aspekty

Teresa Bogacz

Zespół Historii Kartografii IHN PAN

E-mail: bogacz@o2.pl

Zarys treści: Związki kultury z historią kartografii można rozpatrywać w kilku aspektach. Jednym z nich jest różne postrzeganie roli kultury w odczytywaniu i interpretacji map. Najogólniej może to być rola bierna i czynna. W pierwszym przypadku treści kulturowe odczytać można z samej mapy; w drugim – kultura to czynnik warunkujący procesy rozwojowe, a zatem stojący także za zmianami, dokonującymi się na gruncie kartografii i do takiej interpretacji mapy potrzebna jest znajomość uwarunkowań kulturowych danego okresu.

Treści kulturowe mogą być włączone w narrację mapy i czytelne (*explicite*) lub mogą być ukryte, tworząc drugi, domyślny kontekst (*implicite*). Wreszcie, do relacji między kulturą a dawną kartografią można podejść poprzez pryzmat zróżnicowanych przestrzeni tematycznych: geograficznej, społeczno-gospodarczej, mentalnej itp.

Autorka artykułu analizuje dorobek polskich historyków kartografii w latach 1945–2015. Zwróciła uwagę na znaczący udział treści kulturowych w publikacjach z tego okresu i wykazała, że obecność tych treści znacznie się zwiększyła począwszy od połowy lat 80. ubiegłego wieku. Autorka ten fakt wiąże z inspiracją, płynącą ze strony Zespołu Historyków Kartografii, nakierowaną na badanie dawnych map w aspekcie tematycznym.

Słowa kluczowe: historia kartografii, kultura, Polska

1. Wprowadzenie

Kultura to jeden z najbardziej popularnych terminów humanistyki i nauk społecznych, a także języka potocznego, w którym jednak ma inne znaczenie i silne zabarwienie emocjonalne¹. Na początku XX w. polski socjolog Florian Znaniecki, którego poglądy przeżywają dzisiaj swój renesans, wpisał się w dorobek nauki europejskiej sformułowaniem dotyczącym miejsca i rangi kultury w badaniach naukowych. Stwierdził bowiem, że każdy obiekt ludzkiej penetracji, od twórców materialnych, takich jak przyroda i natura, po obiekty symboliczne w wąskim

¹ *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, wyd. I, Warszawa 1995, s. 618.

tradycyjnym sensie, jak dzieła sztuki, jest zawsze i wyłącznie tworem ludzkiej aktywności, czyli jest czyjś. Otoczenie, w którym żyjemy, brane za naturalne czy przyrodnicze, dane skądinąd czy niezależne, jest w gruncie rzeczy antroposferą. Nie można niczego stworzyć ani pojąć, gdy nie mieści się to w pewnym polu oraz tle kulturowym². Dostrzegł zatem w kulturze zarówno narzędzie badawcze, pozwalające interpretować złożone zjawiska i procesy, jak również podstawę wszelkich przemian, dokonujących się w różnych obszarach ludzkiej aktywności.

Treść pojęcia, która ewoluowała szczególnie od XIX stulecia, obejmuje dzisiaj bardzo szerokie spektrum różnorodnych elementów i zjawisk, co też czyni je trudnym do jednoznacznego zdefiniowania³. W encyklopediach i słownikach tematycznych znajdują się różne ujęcia. W XX w. upowszechniła się tendencja do ujmowania kultury jako zespołu wzorów do rozwiązywania problemów, charakterystycznego dla danego społeczeństwa, wzorów postępowania itp. Obecnie kulturę pojmuje się szeroko zarówno jako normy, wartości i wzory zachowań, jak i efekty oraz procesy tworzenia dóbr naukowych, artystycznych lub techniczno-cywilizacyjnych.

Historia kartografii to w dużej mierze historia kultury. Ponieważ pojęcie „kultura” najsilniej utożsamiane jest z dyscyplinami humanistycznymi, to badania nad dawnymi mapami mają tym samym charakter interdyscyplinarny i powiązane są, poza historią i geografią, także – między innymi – z etnografią, archiwistyką, historią sztuki, filozofią, teologią.

Związki kultury z historią kartografii można rozpatrywać w kilku aspektach. Jednym z nich jest różne postrzeganie obecności i roli kultury w odczytywaniu i interpretacji map. Najogólniej może to być rola bierna i czynna. W pierwszym przypadku treści kulturowe odczytać można z samej mapy; w drugim – kultura to czynnik warunkujący procesy rozwojowe, a zatem stojący także za zmianami, dokonującymi się na gruncie kartografii i do takiej interpretacji mapy potrzebna jest znajomość uwarunkowań kulturowych danego okresu.

Innym aspektem jest sposób obecności na mapie treści kulturowych. Mogą one być bezpośrednio włączone w narrację mapy i czytelne (*explicite*) lub mogą być ukryte, tworząc drugi, domyślny kontekst (*implicite*). Wreszcie, do relacji między kulturą a dawną kartografią można podejść poprzez pryzmat zróżnicowanych przestrzeni tematycznych: geograficznej, społeczno-gospodarczej, mentalnej itp.

Przedmiotem rozważań i analiz w prezentowanym artykule stał się dorobek polskich historyków kartografii w ostatnich czterdziestu latach, a przeglądu dokonano pod kątem obecności w ich przekazach wątków kulturowych, we wskazanych wyżej ujęciach. Zgromadzono materiał z przeglądu kilkuset publikacji mających formę notatek, artykułów w czasopismach i zbiorczych monografiach

² F. Znaniecki, *Nauki o kulturze. Narodziny i rozwój*, Warszawa 1971, s. 660–683.

³ Szerzej na ten temat: S. Bednarek, *Pojmowanie kultury i jej historii we współczesnych syntezach kultury polskiej*, Wrocław 1995.

tematycznych oraz samodzielnych monografii i rozpraw autorskich. Wykorzystane w opracowaniu publikacje prezentują tylko część tego materiału – posłużono się jedynie tymi opracowaniami, które najtrafniej i najbardziej wyraziście obrazują treści kulturowe.

Oprócz sposobów podejścia do prezentacji i interpretacji motywów tematycznych celem stało się także przybliżenie częstości ich pojawiania się i rytmu czasowego (rozłożenia w czasie). Przesłanką, towarzyszącą realizacji tematu, było z jednej strony ukierunkowane tematycznie spojrzenie na polskie piśmiennictwo z zakresu historii kartografii, z drugiej – wyjście naprzeciw zauważalnym tendencjom w polskiej (i nie tylko) nauce do coraz szerszego wykorzystywania przez badaczy określonych dyscyplin dorobku innych dziedzin, a niekiedy i ich warsztatów badawczych. W tym kontekście wieloaspektowe badania dawnych materiałów kartograficznych są przedsięwzięciami interdyscyplinarnymi.

2. Dawna mapa jako obiekt zainteresowań humanistów

W nawiązaniu do atrakcyjności dawnej kartografii dla badaczy, zajmujących się historią innych dyscyplin, w zgromadzonym materiale zarysował się udział następujących dziedzin: archeologii, etnografii (wraz z etnologią) sztuki, architektury, filozofii (wraz z teologią), urbanistyki (ruralistyki).

2.1. Archeologia

Zainteresowania archeologów mapami pojawiły się w drugiej połowie XIX w., a zatem w okresie znaczącego rozwoju nauk społecznych, zajmujących się m.in. dorobkiem kulturowym społeczeństw ludzkich i jego zabezpieczaniem. W związku z tym czyniono starania w Europie o wypracowanie ustaw i struktur konserwatorskich. Potrzebna była wiedza o tym, jakie obiekty archeologiczne, architektoniczne czy dzieła sztuki powinny podlegać państwowej ochronie. Sporządzane wówczas mapy stanowiły przestrzenną ewidencję zabytków archeologicznych i stały się ważnym źródłem wiedzy w tym zakresie dla kolejnych generacji specjalistów, co znalazło odzwierciedlenie w publikacjach tematycznych.

W badaniach europejskich pojawiły się też polskie koncepcje, o czym traktuje artykuł z 1980 roku⁴. W 1871 r. na kongresie antropeo-archeologicznym w Bolonii historyk Aleksander Przeździecki przedstawił „Projekt znakowania map archeologicznych”, opracowany przez grono krakowskich uczonych, skupionych wokół Oddziału Archeologii i Sztuk Pięknych Towarzystwa Naukowego Krakowskiego (TNK). Projekt ten zapoczątkował kartografię archeologiczną na ówczesnych ziemiach polskich. Jego autorzy nie tylko chcieli zachęcić

⁴ B. Schnaydrowa, *Z początków polskiej kartografii archeologicznej i jej międzynarodowych związków*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 12, 1980, nr 1, s. 8–14.

badaczy i amatorów do włączania się w prace poszukiwawcze i ewidencyjne, ale liczyli także na to, że wydobywane przedmioty będą przekazywane na rzecz założonego w 1850 r. Muzeum Starożytności TNK⁵.

Innym przykładem obecności tematyki wczesnych map archeologicznych w polskich publikacjach, jest artykuł z 2014 r., będący pokłosiem konferencji w Lublinie, a dotyczący zachodnich guberni Imperium Rosyjskiego⁶. Omówiono w nim mało znane w literaturze zagadnienie, jakim były wysiłki białoruskich, polskich i ukraińskich badaczy, którzy w drugiej połowie XIX i na początku XX w. pracowali nad mapami archeologicznymi wymienionych guberni, będącymi kartograficznymi rejestrami zabytków i odkryć archeologicznych na danym obszarze. Autorkę jako historyka archeologii interesowały takie kwestie, jak: cel tych opracowań, źródła pozyskiwania danych i sposób ich przedstawiania oraz znaczenie powstałych map dla archeologii (dyscypliny badawczej).

2.2. Etnografia

W tej grupie tematycznej autorami analizowanych opracowań nie byli etnografowie, ale głównie historycy i geografowie. Wątki treściowe, związane z etnologią lub etnografią, były tu sygnalizowane na marginesie innych zagadnień. Z etnograficznego punktu widzenia spoglądano na mapę jako na dokument językowy, w tym także odzwierciedlający przemiany w toponomastyce. Jako przykład tego kierunku zainteresowań można wskazać na artykuł Dagmary Chylińskiej i Gerarda Kosmali z 2010 roku⁷. Autorzy dokonali analizy przemian i zanikania nazw lokalnych na przykładach dwóch miejscowości: dolno- i górnośląskiej. Przemiany te przedstawili na tle procesów historyczno-politycznych i społeczno-kulturowych regionu, ze szczególnym uwzględnieniem zróżnicowania krajo-brazowego i społecznego obu miejscowości. W konkluzji podniesiono, że nazwy lokalne najlepiej informują o relacjach między społecznością lokalną a krajo-brazem. I chociaż współcześnie powoli giną, ustępując miejsca nazewnictwu oficjalnemu, to jednak pozostaje nadzieja, że moda na historię lokalną pozwoli także ocalić część rodzimego, lokalnego nazewnictwa.

Ciekawą, etnologicznie ukierunkowaną analizą, jest obszerna publikacja o mapach narodowościowych Górnego Śląska od połowy XIX w. do drugiej wojny światowej⁸. Poprzez zbadanie kartograficznej prezentacji stosunków narodo-

⁵ Ibidem, s. 9–10.

⁶ A. Szczerba, *Mapy archeologiczne zachodnich guberni Imperium Rosyjskiego*, w: *Dawne mapy jako źródła w badaniach geograficznych i historycznych*, red. B. Konopska i J. Ostrowski, „Z Dziejów Kartografii”, t. 18, Warszawa 2014, s. 237–249.

⁷ D. Chylińska, G. Kosmala, *Analiza zmian nazw lokalnych Chelmska Śląskiego i Racławiczek w XX w. jako przykład geograficznych badań przestrzeni toponimicznej Śląska*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 42, 2010, nr 1, s. 30–39.

⁸ D. Borowicz, *Mapy narodowościowe Górnego Śląska od połowy XX w. do II wojny światowej*, Wrocław 2004.

wościowych w tym regionie przedstawiono m. in. udział czynników zewnętrznych w kształtowaniu jego etnicznego oblicza.

Innym wątkiem etnograficznym, pojawiającym się w badaniach nad dawnymi mapami, są ukazane na nich zajęcia ludności, zakłady produkcyjne, maszyny i narzędzia pracy. Refleksję na ten temat, odnoszącą się do map księstw śląskich z połowy XVIII w., odnaleźć można w opracowaniu Andrzeja Koniasa⁹.

2.3. Sztuka (sztuka w kartografii)

Sztuka w kartografii to najbogatszy w sensie ilościowym i jakościowym obszar badań, w rozumieniu zarówno sposobów podejścia do dawnej mapy, jak i głębi prowadzonych analiz. Dominują w nim historycy sztuki, ale swoją obecność zaznaczyli także historycy i geografowie. W tej relacji można najwyraźniej uchwycić ewolucję, jaka się dokonała w podejściu do dawnej mapy jako zapisu kulturowego zarówno w aspekcie jej walorów artystycznych, jak i innych motywów treściowych związanych z kulturą – od wskazywania na niej pojedynczych elementów po traktowanie jej w całości jako obiektu artystycznego.

W literaturze polskiej ten sposób patrzenia na mapę był pokłosiem zainteresowań nauki światowej i europejskiej w drugiej połowie XX wieku. Jedną z najważniejszych wówczas publikacji była praca pod redakcją Davida Woodworda¹⁰, która zwracała uwagę na szeroki i wieloaspektowy zakres możliwości badania relacji między mapą a sztuką. Nie znaczy to wszakże, że wcześniej nie pojawiały się sporadycznie na polskim gruncie takie analizy. O jednej z nich wspomina Stanisław Alexandrowicz w odniesieniu do badań prof. Stanisława Herbsta pisząc: „po dziś dzień nie straciły znaczenia jego fundamentalne spostrzeżenia dotyczące stosunków i bezpośrednich związków między wczesną kartografią wojskową a malarstwem i ikonografią”¹¹.

W badanym okresie w polskich publikacjach można wskazać na kilka wątków tematycznych związanych z tą grupą relacji, które obrazują dość szerokie spektrum zainteresowań autorów. Jednym z nich był wpływ rozwoju technik artystycznych na poziom prezentacji obiektów kartograficznych. Takim przełomem, między innymi, było zastąpienie sięgającej jeszcze starożytności techniki drzeworytniczej renesansową techniką miedziorytniczą, co pozwoliło zwiększyć zawartość informacyjną map i wyjść naprzeciw społecznym oczekiwaniom¹².

⁹ A. Konias, *Kartograficzny obraz Śląska na podstawie map księstw śląskich Jana Wolfganga Wielanda i Mateusza Schubatha z połowy XVIII wieku*, Katowice 1995, s. 145.

¹⁰ *Art and cartography*, ed. D. Woodward, Chicago 1987.

¹¹ S. Alexandrowicz, *Rozwój badań nad historią kartografii staropolskiej*, w: *Dorobek polskiej historii kartografii*, red. J. Janczak i W. Wernerowa, „Z Dziejów Kartografii”, t. 6, Warszawa 1993, s. 33.

¹² L. Szaniawska, *Próba porównania zawartości map drzeworytowych i miedziorytowych publikowanych w Europie do początków XIX w.*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 46, 2014, nr 3, s. 283–306.

Więcej zainteresowania poświęcano funkcji dekoracyjnej map, w tym rodzajom stosowanych na mapach ozdób, używanych obficie do końca XIX wieku. Szczególną uwagę zwracano na kartusze, dokonując próby ich klasyfikacji zarówno pod względem budowy i charakteru elementów, jak i spełnianej funkcji¹³. Szerzej ornamentykę na mapach przedstawiono w dwóch obszernych opracowaniach, poświęconych kartografii Śląska do końca XVIII wieku. Bogusław Czechowicz¹⁴ pokazał obrazowanie kartograficzne regionu z jego bogatym zdobnictwem w kontekście kultury artystycznej tego obszaru. Interesowały go także przemiany na niwie artystycznej – na przykładzie analizy dwóch map z 1792 r. zobrazował przemijanie sztuki barokowej na rzecz zbliżającego się oświecenia z jego racjonalnym widzeniem świata. Pokusił się nawet o stwierdzenie, że tożsamość Śląska określały nie tyle uwarunkowania polityczne, co „posiadane owoce działań mecenasów i artystów oraz dary natury”¹⁵.

Nieco inne podejście do tej warstwy tematycznej zaprezentował A. Konias¹⁶. Walory artystyczne map pojawiły się tu na marginesie rozważań o pierwszym atlasie księstw śląskich i miały głównie charakter opisowy, co oddaje cytat dotyczący księstwa grodkowskiego: „na kartuszu ornamentyka wokół legendy jest zamknięta ozdobami liściastymi, kwiatami i wazonami, a w górnej części kompozycją architektoniczną z obrazowaniem podziałek w kształcie muszli”¹⁷. Nie zabrakło wszakże i głębszej refleksji o roli sztuki w przestrzennym obrazowaniu Śląska, bowiem – według autora – to właśnie artystyczna strona map, będąca pod względem formalnym zapożyczeniem francuskiej sztuki kartograficznej miała podkreślać (i promować) przyrodnicze i gospodarcze walory regionu oraz jego znaczenie.

Odmienny biegun podejścia do artystycznych walorów kartografii ukazano w opracowaniu autorstwa Katarzyny Zalewskiej-Lorkiewicz¹⁸, w którym dawna mapa uzyskała status dzieła sztuki.

Obok wątków kulturowych bezpośrednio czytelnych w narracji mapy interesujące okazały się rozważania o treściach ukrytych, tworzących drugi, domyślny kontekst. Obrazują to dwa wybrane przykłady z różnych przedziałów czasowych. W opracowaniu z 1981 r. na temat wiedzy o Afryce, zdobywanej poprzez średniowieczne mapy świata¹⁹, uwaga autorki skupiła się na opisie

¹³ B. Przyłuska, *Kartusze i inne ozdoby na dawnych mapach ziem polskich ze zbiorów BN*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 39, 2007, nr 3, s. 240–262.

¹⁴ B. Czechowicz, *Visus Silesiae: treści i funkcje ideowe kartografii Śląska w XVI–XVIII w.*, Wrocław 2008.

¹⁵ Ibidem, s. 12.

¹⁶ A. Konias, *Kartograficzny obraz...*, op. cit., s. 17.

¹⁷ Ibidem, s. 131.

¹⁸ K. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi jako obraz świata: średniowiecze i początek okresu nowożytnego*, Warszawa 1997.

¹⁹ L. Szaniawska, *Mapa jako dokument wiedzy o Afryce w dobie Odrodzenia*, „Studia i Materiały z Dziejów Kartografii”, t. 2, Warszawa 1981.

symbolicznych przestrzeni, w tym przypadku ikonografii uzupełnionej tekstem o wymowie legendarnej. Inną realizację takiej opcji stanowi analiza treści symbolicznych na dawnych mapach Śląska²⁰. W artykule pokazano, jak świadomość regionalna mieszkańców, pozostająca pod silnym wpływem bodźców społecznych, w tym kulturowych, zaznaczyła się symbolicznie w nowożytnych zapisach przestrzeni regionu – na planach miast i mapach całego obszaru poprzez łączenie treści topograficznej z przekazem ideowym.

2.4. Sztuka (kartografia w sztuce)

Historycy kartografii zajmowali się także odwróconą relacją, czyli mapą wkraczającą w obszar sztuki. Chodziło tu głównie o umieszczanie zapisów przestrzeni na charakterystycznych dla sztuki nośnikach: obrazach, medalach, znaczkach pocztowych, pomnikach, a nawet ołtarzach. Było to stosunkowo młode podejście badawcze, bowiem wcześniej pozostawało ono prawie niewidoczne. Jednym z pierwszych jego zwiastunów w polskim piśmiennictwie był artykuł na temat roli mapy w siedemnastowiecznej Holandii z 1988 r., w którym autorka wnikliwie przeanalizowała obecność mapy na obrazach mistrzów holenderskich i rozpatrzyła przyczyny wysokiej kultury kartograficznej na tym obszarze²¹ w kontekście politycznym, ekonomicznym i społecznym. Zauważyła, że kolekcjonerstwo dekoracyjnych map ściennych i zdobienia nimi wnętrz domostw zainspirowało znakomitych malarzy (Jan von Vermeer), którzy zapewnili wizerunkowi przestrzeni wysoki poziom artystyczny.

Nowatorskim opracowaniem w polskim piśmiennictwie była analiza obecności zapisu kartograficznego w medalierstwie polskim tematycznie z Polską związanym od połowy XVII do XX wieku²². Pokazano przy tym wielorakie uwarunkowania tej formy przekazu biorąc pod uwagę zarówno kontekst europejski, jak i polski (zwłaszcza sytuację polityczną). Zwrócono uwagę na różnorodność ujęć przestrzeni – od przedstawienia realistycznego (miniaturyzacja istniejącej mapy) po wizerunek symboliczny (wizja artysty).

Dość często wykorzystywanym nośnikiem artystycznym były znaczki pocztowe. Kartografia na znaczkach, odwołująca się do m. in. do wypraw odkrywczych z przełomu XV i XVI w., stała się przedmiotem znaczącego w literaturze europejskiej opracowania²³. W Polsce ukazało się kilka tekstów, bardziej

²⁰ T. Bogacz, *Przestrzeń symboliczna na dawnych mapach Śląska (XVI–XVIII w.)*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 44, 2012, nr 3, s. 239–248.

²¹ H. Libura, *Spółeczna rola mapy w siedemnastowiecznej Holandii*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 20, 1988, nr 2, s. 65–74.

²² T. Bogacz, B. Konopska, *Motywy kartograficzne w medalierstwie polskim*, w: *Dwudziestolecie Zespołu Historii Kartografii przy Instytucie Historii PAN*, red. J. Ostrowski i W. Wernerowa, „Z Dziejów Kartografii”, t. 7, 1995, s. 99–124.

²³ A. Weise, *Landkarten, Entdecker, Konquistadoren*, Gotha 1989.

notatek niż artykułów, zawierających rejestry znaczków z motywami kartograficznymi. Jedno z nowszych i nieco obszerniejszych takich omówień opublikowano w „Polskim Przeglądzie Kartograficznym”²⁴.

Ciekawym, ale i nowym przyczynkiem do relacji: sztuka – kartografia jest niewielki artykuł z 2012 r. o planach umieszczanych na pomnikach, upamiętniających nieistniejące cmentarze w Gdańsku²⁵. Mapa pełni tu funkcję podwójnie symbolicznego przekazu: pamięci o zmarłych oraz orientowania topograficznego.

Przedmiotem zainteresowania polskiego historyka kartografii stało się też odkrycie w anglikańskiej katedrze w Herefordzie mapy z końca XIII wieku²⁶. Owa mappa mundi, będąca filozoficznym wyobrażeniem o świecie, umieszczona była prawdopodobnie na ołtarzu katedry, co należało do rzadkości. Będąc zapisem zdarzeń świętych i światowych pozwalała wiernym zapamiętać podstawowe fakty.

2.5. Filozofia

Inną, specyficzną kategorią są związki filozofii i teologii z kartografią. W odniesieniu do analiz, dotyczących średniowiecznych i wczesno nowożytnych map, uwaga badaczy koncentrowała się na obecności na nich przekazu biblijnego, religijnego. Ciekawym przykładem jest prezentacja najstarszego zachowanego obrazu kartograficznego Ziemi Świętej utrwalonego na mozaice posadzkowej²⁷. Autor artykułu nie ograniczył się do przybliżenia obecnych na niej obiektów i wydarzeń religijnych z ich bogatą symboliką, ale także zwrócił baczną uwagę na walory artystyczne i estetyczne pierwszej mapy biblijnej, związane m. in. z ówczesnym kunsztem układania mozaik. To dzięki plastyczności przestrzeni dawnej Palestyny, zobrazonej na tak nietypowym nośniku, archeolodzy mogli odkryć i zidentyfikować kilka osad istniejących w VI wieku.

Filozofia okazała się atrakcyjną płaszczyzną interpretacyjną dla map bliższych naszym czasom, bowiem na obrazowaniu przestrzeni zaznaczyły swój wpływ doktryny filozoficzne, także te o nachyleniu utopijnym. Taki niszowy motyw stał się tematem opracowania dotyczącego map krain idealnych²⁸. Autor podjął próbę zebrania i przeanalizowania kartograficznych przedstawień krain utopijnych od pierwszej połowy XVI do końca XVIII wieku. Dokonał tego

²⁴ W. Kaprowski, *Polskie kartograficzne znaczki pocztowe z lat 1961–1975*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 3, 2003, nr 4, s. 283–285.

²⁵ P. Jujka, *Plany na pomnikach upamiętniających dawne cmentarze w Gdańsku*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 44, 2012, nr 1, s. 59–61.

²⁶ E. Schnayder, *Mapa na ołtarzu*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 23, 1991, nr 4, s. 140–143.

²⁷ A. Linsenbarth, *Mozaikowa mapa z Madaby z VI w. cennym źródłem informacji geograficznych, historycznych, biblijnych*, w: *Dawne mapy jako źródła w badaniach geograficznych i historycznych*, red. B. Konopska i J. Ostrowski, „Z Dziejów Kartografii”, t. 18, Warszawa 2014, s. 93–110.

²⁸ R. Skrycki, *Utopia – mapy krain idealnych*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 44, 2012, nr 4, s. 334–341.

szeroko wykorzystując wiedzę na temat rzeczywistości społeczno – politycznej, w jakiej tworzyli autorzy, w tym charakteryzując istotę głębokich i dramatycznych konfliktów, które inspirowały do ucieczki w marzenia. Obrazowość mapy pozwalała pewniej docierać z nimi do wyobraźni ówczesnych odbiorców.

Interesujące i nowatorskie podejście stanowi propozycja zawarta w publikacji z 2014 r. dotycząca wykorzystania filozofii Hegla w analizie XVIII-wiecznych map pruskich²⁹.

2.6. Urbanistyka (ruralistyka)

Dawne mapy są szeroko wykorzystywane przez badaczy zajmujących się historycznymi przestrzeniami osadniczymi, a szczególnie kształtowaniem się i rozwojem przestrzeni miejskich od czasów średniowiecza po XX wiek. To bogata część tematyczna w dorobku historii kartografii, szczególnie w ostatnich kilkunastu latach. Do najważniejszych realizacji należą niewątpliwie atlasy miast polskich, przy pracy nad którymi sięgano po dawne plany i mapy. W badaniach nad dawną urbanistyką i ruralistyką kartografia występuje w podwójnej roli – źródła i narzędzia³⁰.

Wśród zagadnień i wątków tematycznych dominujących w tym obszarze znalazł się krajobraz kulturowy, w tym widoczne na mapach zjawiska antropogeniczne zarówno w odniesieniu do osadnictwa miejskiego, jak i wiejskiego. Zwrócił na te elementy uwagę Józef Babicz przybliżając atlas statystyczny Królestwa Polskiego z pierwszej połowy XIX wieku. Był on nie tylko – według badacza – odbiciem ówczesnej wiedzy o przedstawianym obszarze, ale jego wartość kryła się także w odsłanianiu przemian w krajobrazie, dokonywanych przez człowieka³¹.

Licząca się część publikacji, ujmująca zmiany w krajobrazie związana była z rozwojem cywilizacyjnym obszarów wiejskich, a znaczący udział w tych badaniach miało środowisko poznańskich historyków kartografii³². Jedno z najnowszych opracowań objęło charakterystykę dorobku kulturowego wsi na podstawie analizy dawnych map z terenu Wielkopolski³³. Autorka bardzo obszernie

²⁹ B. Czechowicz, *Historia wpada do morza? Refleksy heglizmu w kartografii*, w: *Kartografia morska i krain nadmorskich*, red. R. Skrycki, Szczecin 2014, s. 161–176.

³⁰ Idem, *Kilka uwag na temat mapy jako narzędzia pracy historyka sztuki (na przykładzie historiografii artystycznej Śląska)*, w: *Mapa w pracy historyka*, red. T. Bogacz i B. Konopska, „Z Dziejów Kartografii”, t. 11, 1999, s. 195–209.

³¹ J. Babicz, *Pierwszy tematyczny atlas Królestwa Polskiego z 1840 r. jako zabytek kartografii i źródło do historii nauki*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 26, 1994, nr 3, s. 155–160.

³² Zob.: J. Gołaski, M. Jankowska, *Badania dawnych map w środowisku poznańskim*, „Z Dziejów Kartografii” t. 20, 2016, red. T. Bogacz, B. Konopska, s. 87–98.

³³ M. Jankowska, *Kryteria oceny map jako źródła informacji o dziedzictwie kulturowym na przykładzie Wielkopolski*, w: *Dawne mapy jako źródła w badaniach geograficznych i historycznych*, red. B. Konopska i J. Ostrowski, „Z Dziejów Kartografii”, t. 18, Warszawa 2014, s. 65–77.

zaprezentowała dziedzictwo regionu zwracając uwagę zarówno na obiekty kultury materialnej, jak i duchowej (np. nazwy własne czy zaznaczone lokalizacje ważnych wydarzeń historycznych). Uwzględniła też te cenne elementy przestrzeni na mapach, świadczące o etapach rozwoju rozpatrywanej jednostki: najstarsze odcinki granic pól, kopce i znaki graniczne, najstarsze odcinki dróg i ulic, kolejek gospodarczych, ogrody, najstarsze kontury łąk i pastwisk, wody, grunty podmokłe, najstarsze lasy czy najdawniejsze miejsca wydobywania surowców mineralnych.

Zdecydowanie większym zainteresowaniem polskich historyków kartografii w ciągu ostatniego czterdziestolecia cieszyły się miasta i tematyka związana z ich rozwojem przestrzennym oraz kształtowaniem się miejskiej przestrzeni w różnych przekrojach czasowych. Badano, m.in., genezę najstarszych widoków perspektywicznych i planów miast, sięgającą czasów renesansu, upatrując ich związek z odrodzeniem kultury antycznej³⁴. Wskazywano przy tym na powiązania między widokami i planami oraz na rolę rozwoju technik drukarskich, zwłaszcza miedziorytnictwa, co pozwoliło zwiększyć liczbę informacji i podnieść ich poziom artystyczny.

Oddzielną uwagę poświęcano planom miast na Litwie w dobie późnofeudalnej jako drugiemu filarowi ówczesnej polskiej państwowości. W świetle badań uznano za niewątpliwie, że okres panowania króla Stefana Batorego „przyniósł świadomość niezbędności i szybki rozwój metod »zdjęć« terenu i fortyfikacji, a także doskonalenie podstaw geometrycznych”³⁵. Przedmiotem naukowej refleksji stał się również wysoki poziom artystyczny niektórych planów, jak Wilna, Kowna, Nieświeża i Trok.

Nie tylko dawne plany miast, ale i te bliższe naszym czasom, stały się przedmiotem badań. Szczególnie atrakcyjny stał się w tym zakresie XIX wiek, z racji doniosłych przemian społeczno-gospodarczych oraz obfitości i precyzji zapisu kartograficznego (pomiarów terenowe). Jednym z efektów było syntetyczne spojrzenie na kartografię polskich miast w tym czasie³⁶. Mimo że na ówczesnych ziemiach polskich procesy przemian nie miały tak gwałtownego przebiegu, to jednak w kartografii miejskiej w połowie lat sześćdziesiątych XIX w. zaznaczyły się zmiany pod względem ilościowym i jakościowym, wskazujące na istotny jej rozwój. Autorzy opracowania wskazali także na przyczyny: reformę miejską, rozwój przestrzenny i urbanistyczny większych miast, procesy industrializacyjne, rozwój kolejnictwa oraz zwiększenie inwestycji miejskich.

Tematem publikacji był też kartograficzny visus poszczególnych miast polskich, często w dłuższym ujęciu czasowym. Takie opracowanie poświęcono m. in.

³⁴ J. Babicz, *Renesansowa geneza najstarszych widoków i miast polskich*, w: *Miasta*, red. J. Janczak i A. Tomczak, „Z Dziejów Kartografii”, t. 3, Warszawa 1984, s. 31–42.

³⁵ S. Alexandrowicz, *Polskie plany miast Wielkiego Księstwa Litewskiego z XVI–XVII w.*, w: *Miasta*, red. J. Janczak i A. Tomczak, „Z Dziejów Kartografii”, t. 3, Warszawa 1984, s. 83–99.

³⁶ A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Dzieje kartografii miast polskich do końca XIX w.*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 45, 2013, nr 3, s. 236–55.

Zamościowi³⁷. Celem tego swoistego ujęcia inwentaryzacyjnego na szerokim tle kulturowym było pokazanie ogromnego wkładu, jaki wnieśli w poznawanie wciąż badanej historii niezwykle renesansowego miasta twórcy map – kartografowie wojskowi, geometrzy ordynacy i architekci miejscy.

2.7. Kultura jako czynnik sprawczy przemian i stymulator rozwoju

W kartografii to stosunkowo nowe podejście interpretacyjne i sukcesywnie w ostatnich latach pogłębiane. Kulturowe uwarunkowania treści i formy mapy, postrzegane kompleksowo, a zatem uwzględniające tendencje w grafice, projektowaniu i malarstwie, jak również ideologię, politykę państwa lub regionu czy jego historię pozwalają zrozumieć i opisać zjawiska w kartografii, które wymykają się tradycyjnemu ujęciu, czyli postrzegania kultury jako podglebia, na którym przebiegają różnorodne procesy, a nie jedynie jako elementu biernego, składowego w interpretowaniu zapisów przestrzennych.

Interesującą propozycją w tym zakresie okazał się artykuł na temat kartografii w okresie PRL-u³⁸. Autorka zaproponowała interpretację mapy jako zjawiska zamkniętego w określonym czasie i przestrzeni. Podejście do miejsca na mapie nie z przesłanek geograficznych, ale uwarunkowań społecznych, politycznych, w tym kulturowych, pozwala widzieć w niej swoistą narrację historyczną, osadzoną w konkretnych realiach. To pozwala zrozumieć i prawidłowo ocenić jej wartość, wnikając głęboko w kontekst, który towarzyszył jej powstawaniu, ze wszystkimi „skażeniami” subiektywizmu zarówno czynnika ludzkiego, jak i czasowego.

Oryginalne podejście do kartografii, wchodzącej w interakcję z kulturą, znalazło się w artykule poświęconym mapom w polskiej prasie przed 1918 rokiem³⁹. Poza omówieniem ich tematyki, strony graficznej oraz zaprezentowaniem autorów skupiono się na ich kulturotwórczej roli. Była ona dwojaka – z jednej strony dbałość i staranność wykonania map, związana z przemianami w szacie graficznej gazet w pierwszym dwudziestolecu ubiegłego wieku, czyniła z nich sprawne narzędzie informacyjne; z drugiej – z racji dominującej roli prasy w przekazywaniu informacji w tym czasie kartografia wniosła swój wkład w proces umasowienia kultury wśród polskiej ludności, w tym także kultury czytania map i pobudzania wyobraźni przestrzennej. Krąg odbiorców kartografików prasowych był bowiem znacznie szerszy niż użytkowników atlasów i map.

³⁷ J. Żygawski, M. Sirko, *Okoliczności powstania planów i map Zamościa od XVII do XX wieku oraz sylwetki ich autorów*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 38, 2006, nr 3, s. 233–245.

³⁸ B. Konopska, *Atrybut miejsca w czasie jako właściwość dawnych map z punktu widzenia antropologii kulturowej na przykładzie publikacji okresu PRL*, w: *Dawne mapy jako źródła w badaniach geograficznych i historycznych*, red. B. Konopska i J. Ostrowski, „Z dziejów Kartografii”, t. 18, Warszawa 2014, s. 285–300.

³⁹ P. Kowalski, *Kartografia prasowa w Polsce przed odzyskaniem niepodległości w 1918 r.*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 35, 2003, nr 1, s. 12–24.

Innym przejawem aktywnej roli czynników kulturowych w rozwoju kartografii było zjawisko przenikania i wpływów. Pełniejsze ujęcie znalazło to zagadnienie w opracowaniu na temat kartografii ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego w czasach jagiellońskich⁴⁰. Ukazano w nim rolę wytworów miejscowej kartografii w stopniowym kształtowaniu kartograficznego obrazu ziem księstwa i sąsiednich krajów Europy Wschodniej. Służyły one bowiem trwale jako materiał bazowy do opracowania odpowiedniej partii map Europy w drugiej połowie XVI w. i później, powstających w ośrodkach naukowych Europy Zachodniej. Autor podjął też wątek badawczy, chociaż sformułowany wstępnie, o zakres wpływu rodzimej kartografii państw jagiellońskich na rozwój kartografii Europy Środkowej i Wschodniej, a tym samym i świata w XVI–XVIII wieku, który mógł być znaczący.

Zbliżony przykład, ale z innego obszaru europejskiego, znalazł się w artykule poświęconym mapom Śląska do połowy XVIII wieku⁴¹. Autor przyjrzał się adaptacji map Śląska przez europejskie oficyny wydawnicze, stwierdzając duży zakres zapożyczeń. Dzięki takiemu poziomowi adaptacji kartografia Śląska mogła nabrać szerszego, niż tylko lokalne, znaczenia.

W postrzeganiu aktywnej roli kultury na gruncie kartograficznym mieści się także jej wpływ na budowanie wizerunku obszaru czy większego ośrodka miejskiego. Takiego oddziaływania dopatrzono się w dziejach Norymbergi w okresie renesansu⁴². Autor bardzo wnikliwie przyjrzał się kulturowemu kontekstowi działalności kartograficznej, umocowanej instytucjonalnie w tym mieście. Przedmiotem omówień stały się takie jej składniki, jak: architektura, sztuka, specyfika językowa, literatura, nauka (w tym aktywność tamtejszych humanistów). Chociaż opisywanie i przestrzenne obrazowanie świata skrepowane bywało wówczas багаżem tradycji antycznej, to jednak zdarzały się też przypadki niebywale odwagi intelektualnej. To budowało klimat i odrębność tego ośrodka naukowego.

Jeśli przyjąć, że do końca doby feudalnej wiedza współtworzyła pojęcie kultury⁴³, to ważne wydaje się spojrzenie na twórców dawnych map jako na reprezentantów nie tylko świata nauki, ale i kultury. Takiej ocenie poddano Marcina Helwiga – twórcę pierwszej mapy Śląska z 1561 r. i jednej z pierwszych w ówczesnej Europie⁴⁴. Zasób jego wiedzy decydował o ilości i jakości

⁴⁰ S. Alexandrowicz, *Kartografia ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce panowania Jagiellonów*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 46, 2014, nr 1, s. 62–76.

⁴¹ R. Wytyczak, *Publikowane mapy Śląska do połowy XVIII wieku na tle innych regionów oraz ich adaptacje przez kartografów europejskich*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 35, 2003, nr 4, s. 265–275.

⁴² W. Iwańczak, *Do granic wyobraźni. Norymberga jako centrum wiedzy geograficznej i kartograficznej w XV i XVI w.*, Warszawa 2005.

⁴³ S. Piekarczyk, *Historia, kultura, poznanie. Książka propozycji*, Warszawa 1972, s. 101–102.

⁴⁴ R. Żerelik, „*Smogra primus Silesiorum schola*” 966. O wiedzy historycznej kartografa Marcina Helwiga, w: *E scientia et amicitia. Studia poświęcone profesorowi Edwardowi Potkowskiemu w sześćdziesięciolecie urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, red. M. Drzewiecki, Warszawa 1999, s. 245–251.

informacji na mapie, a zatem poziom kultury w tym aspekcie wpłynął na wizerunek regionu śląskiego.

3. Przestrzenie tematyczne

Innym sposobem patrzenia na dawne mapy przez badaczy jest ich interpretacja w przestrzeniach tematycznych, kiedy pewne rozważania i interpretacje podporządkowane są konkretnym zagadnieniom. Wydzielono trzy takie obszary: polityczny, społeczny i gospodarczy.

3.1. Przestrzeń polityczna

Mapa była i jest ściśle powiązana z ideologią i polityką, będąc jej bardzo spektakularnym narzędziem. W polskim piśmiennictwie z zakresu historii kartografii postrzegano mapę m.in. jako dokument wydarzenia politycznego, jako obrazowanie szansy na utworzenie (lub odzyskanie) państwa, jako dokument kształtowania tożsamości narodowej i regionalnej czy wreszcie doszukiwano się w kartografii wpływów, jakie niosły przemiany ustrojowe. Autorzy opracowań podejmowali, jak widać, różnorodne wątki z tej sfery tematycznej.

Ciekawym przykładem spojrzenia na mapę jako na zapis wydarzenia politycznego jest opracowanie dotyczące planu Lublina z 1726 roku⁴⁵. Wykonany na potrzeby rokowań podczas konfederacji tarnogrodzkiej, nie był planem ogólnoinformacyjnym, topograficznym obrazem miasta, ale dokumentem wydarzenia, punktującym tylko miejsca z nim związane. Autor dał próbkę kompleksowego podejścia do badania dawnego materiału kartograficznego, w którym znalazła się też ocena planu jako dzieła kartograficznego, dokumentującego stan tej gałęzi nauki w swojej epoce, co buduje kontekst kulturowy naukowego wywodu.

Mapa jako obrazowanie szansy na utworzenie państwa stała się przedmiotem rozważań w odniesieniu do dążeń niepodległościowych Łużyczan⁴⁶. Pod koniec drugiej wojny światowej dostrzegali oni szansę na utworzenie etnicznego państwa, obejmującego historyczny zasięg Łużyc Dolnych i Górnych. Dla wsparcia działań politycznych opublikowano mapę przeglądową, a następnie tekę map o zróżnicowanej tematyce. Prezentowały one charakterystykę tego obszaru i potencjał narodowościowo-gospodarczy dla wykazania możliwości samostannego bytu państwowego. Elementem wzmacniającym argumentację o etnicznej odrębności była warstwa językowa tych map.

⁴⁵ K. Nieścioruk, *Analiza i ocena XVIII-wiecznego planu Lublina jako przykład kompleksowych badań dawnych materiałów kartograficznych*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 39, 2007, nr 2, s. 146–158.

⁴⁶ K.R. Mazurski, *Mapy Łużyc z 1945 i 1946 r. w kontekście dążeń niepodległościowych Łużyczan*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 45, 2013, nr 3, s. 256–266.

W tematyce politycznej mieszczą się też mapy, których celem było dokumentowanie tożsamości narodowej i regionalnej. Dotyczyło to zwłaszcza tzw. terenów spornych, które zamieszkiwała ludność zróżnicowana etnicznie. Do takich regionów należał Górny Śląsk, któremu obszerne opracowanie poświęciła Dorota Borowicz⁴⁷. Autorka zbadła, jak od strony kartograficznej przedstawiały się stosunki narodowościowe na Górnym Śląsku i jaki udział w nakreślonym obrazie miały czynniki zewnętrzne (w tym polityczne). Analizą objęto również inne materiały źródłowe – tekstowe publikacje geograficzne, statystyczne, socjologiczne i historyczne.

3.2. Przestrzeń społeczna

Jeśli chodzi o społeczne aspekty pojawiające się w pracach z zakresu historii kartografii to są one dość różnorodne – od postrzegania roli mapy w wychowaniu patriotycznym po kształtowanie się ośrodków kartograficznych na ziemiach polskich.

Znaczeniu mapy w kształtowaniu ducha narodowego poświęcono krótką, ale ważną notatkę, która przywoływała opinię na ten temat Stanisława Wyspiańskiego⁴⁸. Znakomity malarz, poeta i dramaturg angażował się też społecznie i na początku ubiegłego stulecia był radnym miasta Krakowa. Autor omówienia odwołał się do relacji z 5 lipca 1905 r. o wystąpieniu Wyspiańskiego, w którym wyraził on przekonanie o wyjątkowej roli przekazu kartograficznego w wychowaniu patriotycznym i w związku z tym postulował wywieszenie map ściennych Polski na korytarzach wszystkich szkół podstawowych i średnich.

Na inny aspekt społeczny zwrócił uwagę autor opracowania, dotyczącego ścierania się tradycji z nowoczesnością w kartografii doby średniowiecza⁴⁹. Posługując się licznymi przykładami zaprezentował on dwie tendencje: zachowawczą, która przejawiała się głównie na mapach świata, będących najczęściej produktem średniowiecznych skryptoriów, oraz nowoczesną, wykorzystującą najświeższe informacje o świecie związane z praktyką podróżniczo-odkrywczą. Oba te nurty odcisnęły swój ślad w mentalności społecznej tych czasów, ale trwałej oddziaływała tradycja. *Mappae mundi* – obok dekoracji przekazywały także ważne informacje. Jednym z celów było wypełnianie wolnej przestrzeni, czyli przeciwdziałanie lękowi przed pustką, tak charakterystycznemu dla wrażliwości średniowiecznej. Wyobraźnię społeczną pobudzały wówczas legendarne miejsca oraz dziwne ludy. W XV stuleciu kartografowie znacznie szybciej pokazywali na mapach najświeższe informacje, które poszerzały horyzonty myślenia,

⁴⁷ D. Borowicz, *Mapy narodowościowe...*, op. cit., s. 11.

⁴⁸ J. Ostrowski, *Stanisław Wyspiański o roli ściennej mapy Polski w wychowaniu patriotycznym młodzieży*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 15, 1983, nr 2, s. 89–90.

⁴⁹ W. Iwańczak, *Tradycjonalizm i nowoczesność w kartografii średniowiecznej*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 22, 1990, nr 4, s. 123–133.

ale relikty dawnego podejścia i utrwalone wyobrażenia przetrwały, np. mityczne amazonki, których siedzibę zlokalizowano nad brzegami największej rzeki południowoamerykańskiej.

Ważnym wątkiem w tej grupie tematycznej okazała się moda na posiadanie obrazu kartograficznego swojego kraju, wychodząca – między innymi – naprzeciw zapotrzebowaniu społecznemu. Taka chęć szczególnie silnie zaznaczyła się u schyłku doby późno feudalnej (XV–XVIII w.), co przedstawiono na przykładzie Nowej Marchii jako części Brandenburgii, a później państwa pruskiego⁵⁰. Autor artykułu zarysował tło kulturowe takiego zapotrzebowania, sięgając do czasów humanizmu, w którym pojawiły się pierwsze mapy regionów oraz informacje o nich w ówczesnych kosmografiach. Połączył to również z kulturowo-artystycznymi uwarunkowaniami w przedstawianiu tych przestrzeni.

Společną rolą mapy było także pobudzanie zainteresowań kartografią i w rezultacie podejmowanie działań na rzecz uruchomienia ośrodków dydaktycznych i naukowych. Kształtowaniu się takich instytucjonalnych przedsięwzięć w Krakowie w XVII i XVIII w. poświęcono obszerne opracowanie⁵¹. Autorka śledzi w nim rozwój początków nauczania miernictwa od powstania w 1631 r. w Akademii Krakowskiej pierwszej w Polsce katedry geometrii praktycznej po jej rozkwit od końca lat pięćdziesiątych XVIII stulecia. Licznie zachowane przekazy rękopiśmiennej kartografii wielkoskalowej odzwierciedlają niekiedy wysoki artystycznie poziom ich wykonania i współtworzą kartograficzny zasób polskich zabytków.

3.3. Przestrzeń gospodarcza

W tym obszarze tematycznym mieszczą się opracowania, dotyczące zjawisk i procesów gospodarczych przedstawionych na mapach, które odzwierciedlały także zmiany w krajobrazie kulturowym. Wśród wątków dominują: obrazowanie przemysłu i zasobów surowcowych, rozwój szlaków i infrastruktury komunikacyjnej oraz zagospodarowanie turystyczne.

W pierwszej grupie najważniejsze, choć skromne objętościowo, wydaje się omówienie pierwszej mapy gospodarczej Śląska z końca XVIII wieku⁵². Autor mapy, Karol Hentschel, zobrazował potencjał gospodarczy Górnego i Dolnego Śląska, wskazał na obszary działalności produkcyjnej oraz zlokalizował najważniejsze zasoby surowcowe.

⁵⁰ R. Skrycki, *Kartografia Nowej Marchii do końca XVIII wieku*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 36, 2004, nr 4, s. 295–301.

⁵¹ J. Stoksik, *Kraków ośrodkiem geodezji i kartografii wielkoskalowej w XVII i XVIII w.*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 24, 1992, nr 4, s. 147–167.

⁵² J. Janczak, *Karol Hentschel ojciec śląskiej kartografii gospodarczej*, „Informator Krajoznawczy” z. 57 (marzec-czerwiec 1990), Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze. Oddział Wrocławski. Komisja Krajoznawcza.

Procesy industrializacyjne, od końca XVIII w. począwszy, zaowocowały gwałtownym rozwojem komunikacji, co znalazło odzwierciedlenie w kartografii. Na ówczesnych mapach topograficznych sukcesywnie pojawiały się kolejne elementy w krajobrazie kulturowym, takie jak: szlaki lądowe i rzeczne, mosty, przeprawy, karczmy czy od połowy XIX w. linie kolejowe i dworce. Przedmiotem opracowań stały się, między innymi, mapy Śląska⁵³ i Galicji⁵⁴.

Turystyka, będąca odrębną gałęzią działalności gospodarczej, jest także zjawiskiem kulturowym głęboko powiązanym z kartografią. Zagospodarowanie turystyczne miast i innych obszarów zaznaczyło swoją obecność także w pracach historyków kartografii. Jedną z wcześniejszych map z wyraźną funkcją turystyczną, mianowicie plan Krakowa z 1920 r., stała się przedmiotem badawczej refleksji⁵⁵. W omówieniu zwrócono uwagę na formę i zakres treści turystycznych tego planu, będącego ewenementem pod względem formy opracowania. Poza siecią ulic wyróżniono na nim kolorami trzy rodzaje zabudowy, parki i zieleńce, rzeki oraz tereny poza granicami miasta. Dokonano zatem podziału miasta na podstawowe jednostki funkcjonalno-krajobrazowe (krajobraz kulturowy, krajobraz naturalny), wskazujące na zróżnicowanie i bogactwo ich atrakcyjności turystycznej.

Tematyka zagospodarowania na potrzeby turystyki znalazła się w artykule o niemieckich mapach Karkonoszy przed 1945 rokiem⁵⁶. Omówiono w nim kształtowanie się map turystycznych od momentu pojawienia się pierwszych górskich wędrówek do końca drugiej wojny światowej. Przede wszystkim zwrócono uwagę na to, że są kopalnią wiedzy o przedwojennej karkonoskiej turystyce i ówczesnym zagospodarowaniu turystycznym tego regionu.

4. Zakończenie

Dokonany przegląd uwidocznił znaczący udział treści kulturowych w polskich publikacjach z zakresu historii kartografii z ostatnich czterdziestu lat. Pojawiła się przy tym spora różnorodność wątków tematycznych, odzwierciedlających indywidualne zainteresowania autorów, a także będących odpowiedzią na coraz popularniejsze badania interdyscyplinarne. Analiza czasowa wykazała, że obecność treści kulturowych stała się znacząco zauważalna począwszy od połowy lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku. Im bliżej końca wyznaczonej cezury,

⁵³ T. Bogacz, B. Konopska, *Infrastruktura szlaków komunikacyjnych na mapach Śląska z XVIII i XIX w., w: Na lądzie, w wodzie i w powietrzu. Z dziejów transportu i komunikacji na ziemiach polskich na przestrzeni wieków*, red. T. Głowiński, R. Klementowski, Wrocław 2014, s. 11–22.

⁵⁴ F.P. Faluszczyk, *Kartografia Galicji Wschodniej w latach 1772–1914*, Rzeszów 2011, s. 57–62.

⁵⁵ J. Rutkowski, *Niecodzienna forma planu Krakowa z 1920 roku*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 12, 1980, nr 4, s. 177.

⁵⁶ M. Woźniak, *Niemieckie mapy turystyczne Karkonoszy do 1945 roku*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 37, 2005, nr 2, s. 101–110.

zwłaszcza lata 2005–2015, tym niemal „lawinowo” przybywało prac, dotyczących zagadnień kultury.

Przyczyn tego zjawiska jest co najmniej kilka i w większości zostały one przybliżone w artykule. Niemniej, jak się wydaje, należałoby wskazać na jeszcze jedną – na działalność od 1975 r. Zespołu Historyków Kartografii przy obecnym Instytucie Historii PAN, który sukcesywnie budował swoją wizję ujęć problemowych, nakierowaną na badanie dawnych map w aspekcie tematycznym.

Przemianom ilościowym w podejściu do treści kulturowych towarzyszyły przekształcenia jakościowe. Można mniej więcej przyjąć, że w latach 1975–1995 przeważała tendencja opisu zjawisk kulturowych występujących na mapach, czytelnych i wyrazistych do interpretacji; w kolejnych dwudziestu latach nastąpiło odwrócenie sytuacji na rzecz podejścia do kultury jako czynnika kreującego treść i formę map, a także posiadającego swoją ukrytą symbolikę.

Literatura

- Alexandrowicz S., 1984, *Polskie plany miast Wielkiego Księstwa Litewskiego z XVI–XVII w.*, w: *Miasta*, red. J. Janczak i A. Tomczak, „Z Dziejów Kartografii”, t. 3, s. 83–99.
- Alexandrowicz S., 1993, *Rozwój badań nad historią kartografii staropolskiej*, w: *Dorobek polskiej historii kartografii*, red. J. Janczak i W. Wernerowa, „Z Dziejów Kartografii”, t. 6.
- Alexandrowicz S., 2014, *Kartografia ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce panowania Jagiellonów*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 46, nr 1, s. 62–76.
- Art and cartography*, 1987, ed. D. Woodward, Chicago.
- Babicz J., 1984, *Renesansowa geneza najstarszych widoków i miast polskich*, w: *Miasta*, red. J. Janczak i A. Tomczak, „Z Dziejów Kartografii”, t. 3, s. 31–42.
- Babicz J., 1994, *Pierwszy tematyczny atlas Królestwa Polskiego z 1840 r. jako zabytek kartografii i źródło do historii nauki*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 26, nr 3, s. 155–160.
- Bartoszewicz A., H. Bartoszewicz, 2013, *Dzieje kartografii miast polskich do końca XIX w.*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 45, nr 3, s. 236–55.
- Bednarek S., 1995, *Pojmowanie kultury i jej historii we współczesnych syntezach kultury polskiej*, Wrocław.
- Bogacz T., 2012, *Przestrzeń symboliczna na dawnych mapach Śląska (XVI–XVIII w.)*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 44, nr 3, s. 239–248.
- Bogacz T., Konopska B., 1995, *Motywy kartograficzne w medalierstwie polskim*, w: *Dwudziestolecie Zespołu Historii Kartografii przy Instytucie Historii PAN*, red. J. Ostrowski i W. Wernerowa, „Z Dziejów Kartografii”, t. 7, s. 99–124.

- Bogacz T., Konopska B., 2014, *Infrastruktura szlaków komunikacyjnych na mapach Śląska z XVIII i XIX w.*, w: *Na lądzie, w wodzie i w powietrzu. Z dziejów transportu i komunikacji na ziemiach polskich na przestrzeni wieków*, red. T. Głowiński, R. Klementowski, s. 11–22.
- Borowicz D., 2004, *Mapy narodowościowe Górnego Śląska od połowy XX w. do II wojny światowej*, Wrocław.
- Chylińska D., Kosmala G., 2010, *Analiza zmian nazw lokalnych Chełmska Śląskiego i Racławiczek w XX w. jako przykład geograficznych badań przestrzeni toponimicznej Śląska*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 42, nr 1, s. 30–39.
- Czechowicz B., 1999, *Kilka uwag na temat mapy jako narzędzia pracy historyka sztuki (na przykładzie historiografii artystycznej Śląska)*, w: *Mapa w pracy historyka*, red. T. Bogacz i B. Konopska, „Z Dziejów Kartografii”, t. 11, s. 195–209.
- Czechowicz B., 2008, *Visus Silesiae: treści i funkcje ideowe kartografii Śląska w XVI–XVIII w.*, Wrocław.
- Czechowicz B., 2014, *Historia wpada do morza? Refleksy heglizmu w kartografii*, w: *Kartografia morska i krain nadmorskich*, red. R. Skrycki, Szczecin, s. 161–176.
- Faluszczyk F.P., 2011, *Kartografia Galicji Wschodniej w latach 1772–1914*, Rzeszów.
- Gołaski J., M. Jankowska, 2016, *Badania dawnych map w środowisku poznańskim*, „Z Dziejów Kartografii” t. 20, red. T. Bogacz, B. Konopska, s. 87–98.
- Iwańczak W., 1990, *Tradycjonalizm i nowoczesność w kartografii średniowiecznej*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 22, nr 4, s. 123–133.
- Iwańczak W., *Do granic wyobraźni. Norymberga jako centrum wiedzy geograficznej i kartograficznej w XV i XVI w.*, Warszawa 2005.
- Janczak J., *Karol Hentschel ojciec śląskiej kartografii gospodarczej*, „Informator Krajoznawczy” z. 57 (marzec-czerwiec 1990), Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze. Oddział Wrocławski. Komisja Krajoznawcza.
- Jankowska M., 2014, *Kryteria oceny map jako źródła informacji o dziedzictwie kulturowym na przykładzie Wielkopolski*, w: *Dawne mapy jako źródła w badaniach geograficznych i historycznych*, red. B. Konopska i J. Ostrowski, „Z Dziejów Kartografii”, t. 18, s. 65–77.
- Jujka P., 2012, *Plany na pomnikach upamiętniających dawne cmentarze w Gdańsku*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 44, nr 1, s. 59–61.
- Kaprowski W., 2003, *Polskie kartograficzne znaczki pocztowe z lat 1961–1975*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 3, nr 4, s. 283–285.
- Konias A., 1995, *Kartograficzny obraz Śląska na podstawie map księstw śląskich Jana Wolfganga Wielanda i Mateusza Schubatha z połowy XVIII wieku*, Katowice, s. 145.
- Konopska B., 2014, *Atrybut miejsca w czasie jako właściwość dawnych map z punktu widzenia antropologii kulturowej na przykładzie publikacji okre-*

- su PRL, w: *Dawne mapy jako źródła w badaniach geograficznych i historycznych*, red. B. Konopska i J. Ostrowski, „Z Dziejów Kartografii”, t. 18, s. 285–300.
- Kowalski P., 2003, *Kartografia prasowa w Polsce przed odzyskaniem niepodległości w 1918 r.*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 35, nr 1, s. 12–24.
- Libura H., 1988, *Spoleczna rola mapy w siedemnastowiecznej Holandii*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 20, nr 2, s. 65–74.
- Linsenbarth A., 2014, *Mozaikowa mapa z Madaby z VI w. cennym źródłem informacji geograficznych, historycznych, biblijnych*, w: *Dawne mapy jako źródła w badaniach geograficznych i historycznych*, red. B. Konopska i J. Ostrowski, „Z Dziejów Kartografii”, t. 18, s. 93–110.
- Mazurski K.R., 2013, *Mapy Łużyc z 1945 i 1946 r. w kontekście dążeń niepodległościowych Łużyczan*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 45, nr 3, s. 256–266.
- Nieścioruk K., 2007, *Analiza i ocena XVIII-wiecznego planu Lublina jako przykład kompleksowych badań dawnych materiałów kartograficznych*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 39, nr 2, s. 146–158.
- Nowa encyklopedia powszechna PWN*, 1995, wyd. I, Warszawa.
- Ostrowski J., 1983, *Stanisław Wyspiański o roli ściennej mapy Polski w wychowaniu patriotycznym młodzieży*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 15, nr 2, s. 89–90.
- Piekarczyk, S. 1972, *Historia, kultura, poznanie. Książka propozycji*, Warszawa.
- Przyłuska B., 2007, *Kartusze i inne ozdoby na dawnych mapach ziem polskich ze zbiorów BN*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 39, nr 3, s. 240–262.
- Rutkowski J., 1980, *Niecodzienna forma planu Krakowa z 1920 roku*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 12, nr 4, s. 177.
- Schnayder E., 1991, *Mapa na ołtarzu*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 23, nr 4, s. 140–143.
- Schnaydrowa B., 1980, *Z początków polskiej kartografii archeologicznej i jej międzynarodowych związków*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 12, nr 1, s. 8–14.
- Skrycki R., 2004, *Kartografia Nowej Marchii do końca XVIII wieku*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 36, nr 4, s. 295–301.
- Skrycki R., 2012, *Utopia – mapy krain idealnych*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 44, nr 4, s. 334–341.
- Stoksik J., 1992, *Kraków ośrodkiem geodezji i kartografii wielkoskalowej w XVII i XVIII w.*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 24, nr 4, s. 147–167.
- Szaniawska L., 1981, *Mapa jako dokument wiedzy o Afryce w dobie Odrodzenia*, „Studia i Materiały z Dziejów Kartografii”, t. 2, Warszawa.
- Szaniawska L., 2014, *Próba porównania zawartości map drzeworytowych i międzyorytowych publikowanych w Europie do początków XIX w.*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 46, nr 3, s. 283–306.

- Szczerba A., 2014, *Mapy archeologiczne zachodnich guberni Imperium Rosyjskiego*, w: *Dawne mapy jako źródła w badaniach geograficznych i historycznych*, red. B. Konopska i J. Ostrowski, „Z dziejów Kartografii”, t. 18, s. 237–249.
- Weise A., 1989, *Landkarten, Entdecker, Konquistadoren*, Gotha.
- Woźniak M., 2005, *Niemieckie mapy turystyczne Karkonoszy do 1945 roku*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 37, nr 2, s. 101–110.
- Wytyczak R., 2003, *Publikowane mapy Śląska do połowy XVIII wieku na tle innych regionów oraz ich adaptacje przez kartografów europejskich*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 35, nr 4, s. 265–275.
- Zalewska-Lorkiewicz K., 1997, *Ilustrowane mappae mundi jako obraz świata: średniowiecze i początek okresu nowożytnego*, Warszawa.
- Znaniecki F., 1971, *Nauki o kulturze. Narodziny i rozwój*, Warszawa.
- Żerelik R., 1999, „*Smogra primus Silesiorum schola*” 966. *O wiedzy historycznej kartografa Marcina Helwiga*, w: *E scientia et amicitia. Studia poświęcone profesorowi Edwardowi Potkowskiemu w sześćdziesięciolecie urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, red. M. Drzewiecki, s. 245–251.
- Żygawski J., Sirko M., 2006, *Okoliczności powstania planów i map Zamościa od XVII do XX wieku oraz sylwetki ich autorów*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 38, nr 3, s. 233–245.

Cultural content in Polish publications on the history of cartography from the years 1975–2015. Selected aspects

Teresa Bogacz

Zespół Historii Kartografii IHN PAN

E-mail: bogacz@o2.pl

Summary: History of cartography means to a large extent history of culture. Since the notion ‘culture’ is mostly identified with humanistic disciplines, the research on the old maps, however, is interdisciplinary by nature and involves among other things, except history and geography, also ethnography, archival history, history of art and theology.

The connections between culture and history of cartography can be considered from different angles. One of them is a different perception of the presence and role of culture in reading and interpreting the maps. Simply speaking the role is passive and active. In the former case, cultural content can be read from the

map alone; in the latter case culture accounts for the factor conditioning developing processes, thus it is the factor influencing the changes within cartography and such interpretation of maps requires the knowledge of a cultural context from a given period.

Another aspect is the way cultural content is marked on the maps. It may be directly included in the narration of the maps and readable (*explicite*) or it may be hidden, forming this way another indirect context (*implicite*). Finally, the relationship between culture and old cartography can be approached from the point of view of varied thematic dimensions: geographical, socio-economic and mental, etc.

In the article, scientific achievements of Polish cartography historians in the last 40 have become the subject of research and analysis and have been reviewed with regard to the occurrence of cultural elements. The article attempts, on the one hand, to explain the frequency of occurrence of the above thematic motifs, and, on the other hand, the modes of their presentation and interpretation. The conducted analysis has not only proved the relevant presence of the cultural content in the publications of that time but it has also shown that the cultural elements significantly increased since mid-eighties of the previous century. As it seems, this fact can be a result of the inspiration from the Team for the History of Cartography at the Institute of History of Science, aimed at research into old maps with regard to their thematic aspect.

Keywords: history of cartography, culture, Poland
